

VILNIUS UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF LITHUANIAN LITERATURE AND FOLKLORE

Kotryna
REKAŠIŪTĖ

The Impact of the Masonic Society on the Lithuanian National Movement in Prussia: the 18th through the Early 20th Century

SUMMARY OF DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
Philology (H 004)

VILNIUS 2021

This dissertation was written between 2016 and 2020 at The Institute of Lithuanian Literature and Folklore. The research was supported by Research Council of Lithuania.

Academic supervisor:

Doc. Dr. Žavinta Sidabraitė (The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, humanities, philology, H 004).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman – Doc. Dr. Silva Pocytė (Klaipėda University, humanities, history and archeology, H 005).

Members:

Prof. Dr. Sigita Barniškienė (Vytautas Magnus University, humanities, philology, H 004).

Doc. Dr. Arūnas Baublys (Klaipėda University, humanities, history and archeology, H 005).

Dr. Liucija Citavičiūtė (The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, humanities, philology, H 004).

Habil. Dr. Christiane Schiller (Humboldt University of Berlin, humanities, philology, H 004).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 1 p. m. on 29 June 2021 in meeting room of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore.

Address: Antakalnio St. 6, LT-10308, Vilnius, Lithuania; tel. +37052621943; e-mail: direk@liti.lt

The text of this dissertation can be accessed at the library of Vilnius University, The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, as well as on the website of Vilnius University:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Kotryna
REKAŠIŪTĖ

Masonų draugijų įtaka
lituanistiniam sąjūdžiui Prūsijoje
XVIII–XX a. pr.

DAKTARO DISERTACIJOS SANTRAUKA

Humanitariniai mokslai,
Filologija (H 004)

VILNIUS 2021

Disertacija rengta 2016–2020 metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Mokslinius tyrimus rėmė Lietuvos mokslo taryba.

Mokslinė vadovė:

Doc. dr. Žavinta Sidabraitė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija, H 004).

Gynimo taryba:

Pirmininkas – doc. dr. Silva Pocytė (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005).

Nariai:

prof. dr. Sigita Barniškienė (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, filologija, H 004).

doc. dr. Arūnas Baublys (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija, H 005).

dr. Liucija Citavičiūtė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija, H 004).

habil. dr. Christiane Schiller (Humboldtų universitetas Berlyne, humanitariniai mokslai, filologija, H 004).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2021 m. birželio mėn. 29 d. 13 val. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto salėje. Adresas: Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius, Lietuva; tel. +37052621943; el. paštas: direk@liti.lt

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendarius>

SUMMARY

Scientific problem. Members of the Masonic Society and the ideology cherished by the Masons affected, and in some cases even predetermined, the nature and scope of Lithuanian studies from the period of their flourishing in the 18th through the early 20th century. In the process of the present research, attempts were made to find out how the Masonic ideology penetrated into the Lithuanian studies-related aspirations of cultural workers and affected them and how much Masonic relationships contributed to the realisation of those aspirations.

Research aim and objectives. The aim of the dissertation research was to explore the possible links and relationships of the Masonic Society with the Lithuanian studies in Prussia during the period of the 18th through the early 20th century. To achieve the aim, the following **objectives** were set:

- 1) to analyse the penetration of the Masonic ideology and the relationships between the Freemasonry and the cultural life of Prussia;
- 2) to study the relationships of Martin Ludwig Rhesa (Lithuanian: *Martynas Liudvikas Rėza*) and Heinrich Theodor von Schön with the Society of Freemasons and their role in Lithuanian studies;
- 3) to discuss the Masons who worked or operated in Tilsit and their relationship with Lithuanian studies.

Research object. The most important **object** of the dissertation research is the Lithuanian studies-related (cultural, educational, publishing, support, etc.) Masonic activity in Prussia, and therefore the research is also related to German cultural contexts; moreover, considering that Masonry was a pan-European phenomenon during the period in question, the disclosed topic integrates Lithuanian studies into the European cultural paradigm.

Research novelty and significance. The Masonic Society, particularly active and significant in the socio-cultural activities of the 18th century Europe, has remained influential to this day. It is natural that both in the world and in Lithuania one can observe a growing interest in the research into the history of Masonry, the ideology of the Masons, and their cultural activity¹. Despite the significant influence of the Masonic ideology on the development of Lithuanian culture, which has been more than once referred to by scholars in various fields², the topic has not been systemically studied from the viewpoint of the history of Prussian Lithuanian literature.

In the dissertation research, the relationships between the Masonic Society and the Lithuanian studies as well as the impact of the Masonic ideology on the evolution and development of Lithuanian activities in East Prussia in the period of the 18th through the early 20th century have been explored for the first time. All this testifies to the significance, relevance, and novelty of the dissertation research. The present research and its findings shall contribute substantially to the research in the history of culture in Prussian Lithuania.

Research methods. The Masonic Society is an object of interdisciplinary research of interest to historians, culturologists, philosophers, art critics, and representatives of other fields. The nature of the research required a combination of historical and literary science methods. Careful reading and historical-descriptive methods were used in reading and exploring texts with the aim of understanding their true meanings. The interpretive method was used to analyse the links between the membership in the Society and relations with Lithuanian studies. The method of source study was used to explore

¹ Gerlach, Karlheinz, 2009: *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738-1806. Die Logen in Pommern, Preußen und Schlesien*, Innsbruck: Studienverlag; Runkel, Ferdinand, 2012: *Geschichte der Freimaurerei in Deutschland*, Band 3, Salzwasser; Bučys, Žygintas, 2009: *Masonai Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pradžia*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus; etc.

² Kiauleikytė, Laima, 2001: „XVIII – XIX a. sandūros Lietuvos masonų muzikos kultūra“, *Menotyra*, t. 3 (24), 22–32; Plečkaitis, Vytautas, 2018: *Masonai. Laisvieji mūrininkai, kūrę ir stiprinę Lietuvą*, Vilnius: Flavija; etc.

primary written sources. The prozopographical method was employed to determine the relationships of one or another Lithuanian cultural and literary worker and to collect data about their environment. Based on the criterion of belonging to the Masonic Society and connections with Lithuanian studies, a group of individuals was selected, and their short biographical entries were presented at the end of the paper. A careful analysis of the biographical data of different individuals made it possible to reconstruct certain connections between them, related to Lithuanian studies and possibly contributing to their development.

Research sources. The heritage of Masonic archives has not yet been comprehensively explored or well-known. The belonging of outstanding persons to Masonic lodges has sunk to the centuries-old oblivion due to lost or destroyed documents. The connection of the Masonic Society with Lithuanian studies has been referred to in Lithuanian historiography, yet has never been discussed in detail.

The research required a rich and diverse base of sources. The necessary data were collected from a variety of complementary sources. In the research process, the most valuable archival material has been found in the Secret State Archives Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin*, hereinafter referred to as AS GStA PK) and in the Russian State Military Archive in Moscow (*Российский государственный военный архив*, hereinafter referred to as RGVA). Moreover, print sources found in libraries in Lithuania and abroad have been used.

The main source was the database of the biographical entries of 77 individuals, members of the Masonic Society related to Lithuanian studies, created by the author of the dissertation through summarising the primary sources. Based on it, the present doctoral dissertation has been written.

Structure of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, and three chapters divided into subchapters. Chapter 1 of the dissertation introduces the members of the Masonic Society – Lithuanian studies-related educators of East Prussia and printers who

printed Lithuanian works, discusses the Masons who were active in Prussia and Lithuania Major, and focuses on the penetration of Masonic ideology into, and its impact on, the cultural life of East Prussia in the 18th through the 20th century. Chapter 2 is devoted to the discussion of the relationships between Martin Ludwig Rhesa and Heinrich Theodor von Schön with the Masonic Society. Chapter 3 deals with the relationships between education institutions operating in Tilsit and the members of the Lithuanian Literary Society (German: *Litauische literarische Gesellschaft*) with the Masons. The dissertation ends with conclusions, which briefly summarise the findings of the research, a bibliography, and an appendix: biographical entries of the members of the Masonic fraternity related to Lithuanian studies.

Key results. Masonic lodges included a large number of Prussian intellectuals (outstanding civil servants, university professors, teachers, priests, doctors, musicians, printers, merchants, etc.). In its ideology, Freemasonry was in line with a range of ideas promoted by the Enlightenment thinkers. The Masons were proponents of moral improvement, democracy, philanthropy, tolerance, a perfect society, and social justice. Since they described themselves as a fraternity striving to improve morality, they emphasised the ideals of humanism – tolerance, equality, and freedom, and the said humanistic values were paid special attention in all Masonic activities. The pursuit of knowledge and self-improvement were among the most important duties of the Masons, and therefore great significance was attached to the spiritual imperative. For the Masons, the continuous development of an individual, the fostering of values, emphasis on humanistic ideals, and the improvement of the inner world of each individual were of primary importance. Education was also very important: support to it was one of the most important priorities and philanthropic aspirations of the Masonic fraternity.

The Masons had their own world of ideas, in which those ideas were expressed in very specific activities – the dissemination of social welfare and education. They emphasised the value canon and

based it on the humanities. Poetic and literary expression was important to the Masons, and they promoted the spread of the printed and written word. Each Mason had a program of personal development, which often meant the pursuit of science.

The research proved that Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann, professor at the University of Königsberg, had been sincerely devoted to Lithuanian studies until the end of his life, having been a member of the Masonic Society for more than half of his life (36 years) and having performed a Masonic educational duty. It was found out that, already as a member of the Masonic Society, Nesselmann published works significant to Lithuanian studies. Encouraged and supported by Heinrich Theodor von Schön, a Mason, Prussian civil servant, and Upper President of East and West Prussia, he published the first scholarly dictionary of the Lithuanian language (German: *Wörterbuch der Littauischen Sprache*) (1851), surpassing all bilingual Lithuanian dictionaries previously published in East Prussia in terms of scope. Nesselmann also compiled a collection of Lithuanian Folk Songs (German: *Dainos. Littauische Volkslieder*) (1853), a full edition of Kristijonas Donelaitis' literary works with their translation into German (1869), etc.

The material collected in the process of the research evidenced that, in terms of the pursuit of a Masonic (educational) calling, one of the most important fields of activity of educator and folklorist Christian Bartsch was Lithuanian folklore. He became interested in Lithuanian folklore seven years after joining the Masonic Society (1872). Bartsch made a significant contribution to the development of Lithuanian studies by submitting articles on the subject to the press and by publishing the most significant and largest 19th-century two-volume collection of Prussian Lithuanian folk songs with melodies (German: *Dainu balsai. Melodien litauischer Volkslieder*) (I–1886, II–1889). Important facts of Bartsch's biography, never recorded in Lithuanian historiography, have been identified for the first time.

As the Masons were developing a sense of community, the network of their interrelationships was forged and increasingly strengthened. It was evidenced that the functioning dense network of Masonic relationships created favorable conditions for the realisation of some Masonic initiatives related to Lithuanian studies.

Printing shops in Lithuanian Prussia played an important role in activities related to Lithuanian studies.

It has been discovered that the information about Lithuanian studies was spread in Masonic correspondence. On 21 November 1886, Christian Bartsch informed Heinrich Gustav Adolf Kleffel, Master Mason of the *Strenua* Tilsit Masonic lodge, a judge, and the Mayor of Tilsit about the prepared collection of Lithuanian folk songs.

Statements to be defended:

1. Influenced by the Masonic ideology, Freemasons were able to inspire / contribute to various scholarly initiatives.
2. The Masonic duty to promote education engaged the 19th century intellectuals in the activity related to Lithuanian studies and education.
3. The useful contacts established in Masonic lodges helped Martin Ludwig Rhesa in carrying out Lithuanian studies-related activities.
4. The activities of Heinrich Theodor von Schön were closely connected with the Masonic ideology.
5. A dense network of Masonic relationships created favourable conditions for the implementation of some Masonic initiatives contributing to the development of Lithuanian writings and literature.

CONCLUSIONS

1. As established during the research, the Masonic ideology promoted the development of education (including Lithuanian studies) in Prussian Lithuania and contributed to the dissemination of Lithuanian writings. The Masons who published or printed collections of folk songs as well as other works related to Lithuanian studies contributed to the preservation of an important part of the Lithuanian spiritual heritage, laid the foundations for further research related to Lithuanian studies, and performed a Masonic (educational) duty.

In 1879, the Lithuanian Literary Society, the first independent scholarly research centre in Lithuanian studies, was established in Tilsit, which promoted the development of literature and culture. Its members sought to record and explore everything related to Lithuanian studies (folklore, culture, history, writings, etc.). According to new sources, it has been established that, during the entire period of the Lithuanian Literary Society's activity (1879–1923), a large number of its members belonged to various Masonic lodges operating in Prussia (Christoph Kairies, Robert Schau, Franz Siemering, Heinrich Dorn, Julius Plew, Christian Bartsch, Gotthilf Wilhelm Louis Nast, etc.). New archival sources also revealed the existence of members of the Masonic fraternity among the founders of the Lithuanian Literary Society: Ferdinand Joseph Leopold Hoppe, Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann.

Through promoting humanistic attitudes (tolerance, equality, freedom, etc.), emphasising the importance of lifelong personal development and education, and cultivating of values, the Masons played an important social and cultural role: they took care of education, supported financially disadvantaged gifted students (Martin Ludwig Rhesa, Johann Wilhelm Reinhold Clemens, Heinrich Theodor von Schön), and thus expressed their responsibility for the education and training of people.

2. The fostering of Lithuanian studies was related to the conscious and purposeful activities of specific personalities, their

humanistic ideas, and their individual scientific interests. The research revealed that a significant part of the well-known Prussian scholars and cultural and educational workers of the 18th through the early 20th century belonged to various Masonic lodges operating in Prussia at that time.

As first revealed by the biographies of 77 members of the Masonic Society related to Lithuanian studies, about 40% of the cultural workers in Prussian Lithuania engaged in Lithuanian studies (Max Bergens, Bernhard Konrad Ludwig Gervais, Johann Gottfried Jordan, etc.), about 35% of scholarly and education staff (Christian Bartsch, Gotthilf Wilhelm Louis Nast, Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann, etc.) and about 25% of the publishing-related staff (Georg Friedrich Hartung, Friedrich Wilhelm Horch, Friedrich Wilhelm Siebert, etc.) belonged to various Masonic lodges active in Prussia at the time.

The research proved that the preparation and publishing of Lithuanian works was part of the personal activity programme of such Masons as Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann, Christian Bartsch, Martin Ludwig Rhesa (and some others).

Upon analysis of the lists of members of the Prussian Masonic lodges, it was found out that Prussian education institutions employed well-known scholars as well as cultural and educational workers belonging to various Masonic lodges and associated with Lithuanian studies, who had a great influence on the development of Lithuanian culture (Martin Ludwig Rhesa, Peter von Bohlen, Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann, Christian Bartsch, etc.).

As established during the research, in the 18th through the 19th century, the University of Königsberg was permeated with the Masonic spirit. Important figures of Lithuanian culture and writings who belonged to the Masons (Martin Ludwig Rhesa, Heinrich Theodor von Schön, Peter von Bohlen, Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann, Franz Siemering, etc.) studied and taught there. The Lithuanian Language Seminar at the University of Königsberg was

administered by people related to the Masons (Johann Gottlieb Rakowski, Johann August Starck, Johann Ernst Schultz and others).

Moreover, the research revealed that the Masons related to Lithuanian studies carried out educational activities at Tilsit Royal Gymnasium (German: *Königliches Gymnasium zu Tilsit*), Tilsit Non-classical Gymnasium, (German: *Königliches Realgymnasium zu Tilsit*), Tilsit High School for Girls (German: *Höhere Städtische Mädchenschule zu Tilsit*), Tilsit Music School (German: *Musikschule in Tilsit*), and other education institutions. Mason Gustav Berent, member of the Lithuanian Literary Society, taught at Tilsit Non-classical Gymnasium; members of the Lithuanian Literary Society who taught at Tilsit High School for Girls, included Mason Heinrich Dorn, Rector of the said school, and Christian Bartsch, Director of the school. The Director of Tilsit Music School was the organiser of Lithuanian music festivals in Tilsit, a well-known composer, musician, and pedagogue Mason Peter Wilhelm Wolff, who founded the Conservatory of Music (1898), organised concerts of classical music in Tilsit, and maintained contacts with Vydūnas, an outstanding cultural figure of Prussian Lithuania.

As it was found out during the research, the Masons took an active part in the life of Tilsit Royal Gymnasium which was significant for Lithuanian studies. After the fire in 1824 that destroyed the gymnasium, lessons took place in the rented premises of the Masonic lodge of Tilsit, and at various times the lessons were taught by teachers belonging to the Masonic Society, such as members of the Lithuanian Literary Society Julius Plew, Robert Schau, PhD, Gotthilf Wilhelm Louis Nast who published a scholarly study on the characteristics of poetics and melodies of Lithuanian folk songs (1893), and others. The newly collected archival material revealed that Johann Wilhelm Reinhold Clemens, one of the most significant Rectors in the history of the above mentioned gymnasium who made a substantial contribution to the improvement of the gymnasium and its reforms, belonged to the Masonic Society, too. During his term of office as the Rector at Tilsit Royal Gymnasium, the teaching of the

Lithuanian language to future theologians and lawyers was ensured, and the importance of the mother tongue was emphasised. In order to preserve the teaching of the Lithuanian language in the above-mentioned gymnasium, Martin Ludwig Rhesa also spoke in favour of teaching the Lithuanian language there. Affected by the Masonic attitude of fostering education, Heinrich Theodor von Schön provided financial assistance for Tilsit Gymnasium.

3. Masonic lodges for Martin Ludwig Rhesa served as an important communication channel for disseminating ideas and realising scholarly ambitions. It was found out that belonging to the Masonic lodges provided him with some advantages: he was created conditions for self-education and for preparing and publishing Lithuanian works; he was also able to establish useful contacts that helped him in the dissemination of Lithuanian publications. Through the Masonic Society, Rhesa established contacts with some of the enlightened figures of that period of time, interested in Lithuanian studies (Johann Gottfried Jordan, August Karl Wilhelm Werner, etc.). Masonic connections and acquaintanceships helped him to find assistants and supporters: printer Georg Friedrich Hartung contributed to the publication of the most significant Lithuanian works of Rhesa; Prussian civil servant Johann Georg Scheffner introduced Rhesa to famous German polyglot and writer Abraham Jakob Penzel, who in the year 1818 published a review on *The Seasons*. With the aim of getting a recommendation for the collection of songs being prepared and hoping for wider dissemination of the publication, Rhesa tried to establish contacts with the great German literary figure Johann Wolfgang Goethe, who also belonged to the Masons. Rhesa was able to seek the support of the above mentioned persons precisely because of belonging to the network of the Masonic Society.

4. The research revealed that the Masonic Society and its influence on Mason Heinrich Theodor von Schön, a Prussian civil servant and the Upper President of East and West Prussia, who came from Lithuanian lands (he was born in Šereitlaukis in East Prussia, inhabited by Lithuanians), could have initiated administrative reforms

in East Prussia that protected and strengthened Lithuanian culture, language, and writings.

A conclusion was made that the reforms carried out by Schön were very closely related to the values declared by the Masons and their ideology: the promotion of education, an aspiration to self-improve and improve society, and the implementation of philanthropic action. Influenced by the Masonic ideology and considering education to be a priority, during political activities, he founded new primary schools in Gumbinnen district, where the Lithuanian language was also taught, took care of improvements in teaching, founded the Queen's Teachers' Seminary (German: *Schullehrerseminar Karalene*) (1811), and advocated an innovative primary education system of Mason Johann Heinrich Pestalozzi, a Swiss pedagogue and reformer of the education system. Seeking to establish closer relationships with the inhabitants of the province of East Prussia, Schön launched a German newspaper in Gumbinnen and possibly had plans to launch and publish the first Lithuanian newspaper in Białystok, whose editor was to have become Christian Gottlieb Mielcke (Lithuanian: *Kristijonas Gotlybas Milkus*).

The material collected during the research testified to the fact that social activities carried out by the Masons were significant for Prussian Lithuania. In 1827 in Königsberg, the Masons contributed to the founding of a society that took care of neglected and unattended children from the East Prussian provinces inhabited by Lithuanians (German: *Verein zur Rettung verwaarloster Kinder*). The Statute of the Society was approved personally by Schön, and the members of the society included some Freemasons (Karl Wilhelm Goebel, Carl Friedrich Heinrich von Wylich und Lottum, Johann Theodor Schmidt, etc.).

5. The Freemasons formed a network of socio-cultural relationships. Masonic lodges were an important communication channel in disseminating ideas and literature and in looking for useful acquaintanceships. As established in the research process, the relationships and contacts of the pro-Lithuanian figures forged in

Masonic lodges stimulated their determination to protect the language of the people of the land and promoted their literary activity.

Heinrich Theodor von Schön's activity revealed a strong network of relationships and contacts with members of the Masonic Society. He interacted and corresponded with members of various Masonic lodges, cultural and state figures (Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt, Heinrich Friedrich Karl vom und zum Stein, Karl August Fürst von Hardenberg, etc.) and friends (Johann Gottlieb Friedrich Stolterfoth, Johann Gottfried Frey), and also corresponded with well-known scholars and professors (Peter von Bohlen, Ludwig Ernst von Borowski, Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand von Humboldt, etc.).

As established during the research, the Masonic environment both encouraged research and facilitated the publication of the research outcomes. The newly collected archival material revealed that Masonic lodges included representatives of a number of Prussian printing shops significant for Lithuanian studies (Friedrich Wilhelm Horch, Johann Heinrich Eduard Waikinni, Johann Heinrich, Georg Friedrich and Gottlieb Lebrecht Hartung, Friedrich Wilhelm Siebert, etc.). Masonic lodges were places of discussion and communication, where printers and cultural and education workers could make useful and profitable acquaintances.

SANTRAUKA

Mokslinė problema. Priklausymas masonų draugijai, jų puoselėta ideologija veikė, tam tikrais atvejais netgi lėmė, lituanistinės veiklos pobūdį ir apimtį nuo pat jos suklestėjimo XVIII a., iki XX a. pr. Vykdamas tyrimą buvo aiškinamasi kaip masonų ideologija skverbėsi ir veikė lituanistines kultūros darbuotojų aspiracijas ir kiek masoniški ryšiai padėjo tas aspiracijas realizuoti.

Pagrindinis disertacinio tyrimo **tikslas** – ištirti galimas masonų draugijos sąsajas ir ryšius su lituanistine veikla XVIII a. – XX a. pirmoje pusėje Prūsijoje. Tikslui pasiekti iškelti tokie **uždaviniai**:

- 1) išanalizuoti masonų ideologijos skverbtį ir laisvųjų mūrininkų sąsajas su kultūrinio Prūsijos gyvenimu;
- 2) ištirti Martyno Liudviko Rėzos ir Heinricho Theodoro von Schöno ryšius su laisvųjų mūrininkų draugija ir jų lituanistine veikla;
- 3) aptarti Tilžėje dirbusius ar veikusius masonus ir jų ryšį su lituanistika.

Tyrimo objektas. Disertacijos tyrimo svarbiausias **objektas** – lituanistinė (kultūrinė, šviečiamoji, raštų rengimo, spaudos, palaikomoji) masonų veikla Prūsijoje, tad tyrimas taip pat susijęs su vokiečių kultūros kontekstais, o turint mintyje tai, jog masonizmas tiriamuoju laikotarpiu buvo bendraeuropinis reiškinys, atskleista tema integruoja lituanistinę veiklą į Europos kultūros paradigmą.

Darbo mokslinis naujumas ir aktualumas. Masonų draugija, ypač aktyviai ir reikšmingai įsijungusi į socialinę kultūrinę veiklą Europoje XVIII amžiuje, išliko įtakinga iki pat šių dienų. Natūralu, kad tiek pasaulyje, tiek Lietuvoje stebimas vis augantis susidomėjimas masonizmo istorijos, masonų ideologijos, jų kultūrinės veiklos tyrimais³. Nežiūrint įvairių sričių mokslininkų vis

³ Gerlach, Karlheinz, 2009: *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738-1806. Die Logen in Pommern, Preußen und Schlesien*, Innsbruck: Studienverlag; Runkel, Ferdinand, 2012: *Geschichte der Freimaurerei in Deutschland*, Band 3, Salzwasser; Bučys, Žygintas, 2009: *Masonai Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pradžia*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus; ir kt.

nurodomo reikšmingo masonų ideologijos poveikio lietuvių kultūros raidai⁴, Prūsijos Lietuvos literatūros istorijos požiūriu ši tema sistemingai netirta.

Disertacijos tyrime pirmą kartą tyrinėti masonų draugijos ryšiai su lituanistika, jų skleistos ideologijos poveikis lituanistinės veiklos raidai ir plėtotei XVIII–XX a. pr. Rytų Prūsijoje. Visa tai rodo disertacijos tyrimo svarbumą, aktualumą ir naujumą. Atliktas disertacijos tyrimas ir jo rezultatai naudingi tyrinėjant Prūsijos Lietuvos kultūros istoriją.

Disertacijos tyrimo metodai. Masonų draugija – tarpdisciplininių mokslų tyrinėjimo objektas, dominantis istorikus, kultūrologus, filosofus, menotyrininkus ir kitų sričių atstovus. Tyrimo pobūdis reikalauja derinti istorijos ir literatūros mokslų metodus. Skaitant ir tiriant tekstus, bandant suprasti tikrąsias jų reikšmes, naudojami atidžiojo skaitymo ir istorinis-aprašomasis metodai. Interpretaciniu metodu remiamasi analizuojant priklausymo draugijai ir ryšių su lituanistika sąsajas. Tiriant pirminius rašytinius šaltinius, naudojamas šaltiniotyros metodas.

Nustatant vieno ar kito lietuvių kultūros ir raštijos darbuotojo ryšius, renkant duomenis apie jo aplinką, taikytas prozopografinis metodas. Remiantis priklausymo masonų draugijai ir ryšių su lituanistika kriterijumi, buvo atrinkta tiriamų asmenų grupė ir darbo pabaigoje pateiktos trumpos jų biogramos. Atidžiai išanalizavus skirtingų asmenų biografijos duomenis, buvo galima rekonstruoti tam tikrus juos siejančius ryšius, susijusius su lituanistika ir galimai prisidėjusius prie jos plėtotės.

Tyrimo šaltiniai. Masonų archyvalijų paveldas dar yra iki galo nepažintas ir neištirtas. Garsių asmenų priklausymas masonų ložėms yra slepiamas amžių rūko, neišlikusių ar sunaikintų dokumentų. Apie masonų draugijos sąsajas su lituanistika lietuvių

⁴ Kiauleikytė, Laima, 2001: „XVIII – XIX a. sandūros Lietuvos masonų muzikos kultūra“, *Menotyra*, t. 3 (24), 22–32; Plečkaitis, Vytautas, 2018: *Masonai. Laisvieji mūrininkai, kūrė ir stiprinę Lietuvą*, Vilnius: Flavija; ir kt.

istoriografijoje užsimenama, tačiau išsamiau jos iki šiol nebuvo aptartos.

Tyrimas pareikalavo gausios ir įvairios šaltinių bazės. Reikalingi duomenys buvo surinkti iš įvairių, vienas kitą papildančių šaltinių. Atliekant disertacijos tyrimą, vertingiausia buvo archyvinė medžiaga, rasta Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, toliau – GStA PK) ir Rusijos valstybiniame kariniame archyve Maskvoje (Российский государственный военный архив, toliau – RGVA). Taip pat naudotasi spausdintais šaltiniais, rastais Lietuvos ir užsienio šalių bibliotekose.

Pagrindiniu šaltiniu tapo šio tyrimo autorės suformuota 77 masonų draugijai priklausiusių ir su lituanistika susijusių asmenų biogramų bazė, sukurta apibendrinus pirminius šaltinius. Ja remiantis, rašyta daktaro disertacija.

Svarbiausi rezultatai. Masonų ložėms priklausė didelė dalis Prūsijos inteligentijos atstovų (žinomų valstybės tarnautojų, universiteto profesorių, mokytojų, kunigų, gydytojų, muzikų, spaustuvininkų, pirklių ir kt.). Savo ideologija laisvoji mūrininkija atitiko Apšvietos epochos deklaruotas idėjas. Masonai buvo dorovinio tobulėjimo, demokratijos, filantropijos, tolerancijos, tobulos visuomenės ir socialinio teisingumo šalininkai. Įvardydami save kaip broliją, siekiančią tobulinti dorovę, jie akcentavo humanizmo idealus – toleranciją, lygybę ir laisvę, todėl šioms humanistinėms vertybėms visoje masonų veikloje skiriama itin daug dėmesio. Pažinimas ir sielos tobulinimas buvo viena iš svarbiausių masonų priedermių, todėl didelė reikšmė buvo teikiama dvasiniam imperatyvui. Masonams buvo itin svarbus nuolatinis asmens tobulėjimas, vertybių ugdymas, humanistinių idealų akcentavimas, kiekvieno žmogaus vidinio pasaulio gerinimas. Taip pat daug dėmesio buvo skiriama švietimui – jo rėmimas buvo vienas iš svarbiausių masonų draugijos prioritetų ir filantropinių siekių.

Masonai turėjo savo idėjų pasaulį, kuriame tos idėjos reiškėsi labai konkrečia veikla – socialinės gerovės ir švietimo sklaida. Jie

akcentavo vertybinį kanoną ir jį grindė humanitarika. Masonams buvo svarbi poetinė ir literatūrinė išraiška, jie prisidėjo prie spausdinto ir rašytinio žodžio sklaidos. Kiekvienas masonas turėjo asmeninio tobulėjimo programą. Dažnai tai reiškė mokslo siekimą. Disertacijos tyrimas parodė, jog lituanistikos puoselėjimas buvo susijęs su konkrečių asmenybių sąmoninga ir kryptinga veikla, jų humanistinėmis idėjomis ir individualiais moksliniais interesais.

Atlikto tyrimo metu nustatyta, jog daugiau nei pusę savo gyvenimo (36 m.) priklausydamas masonų draugijai ir atlikdamas masonišką šviečiamąją pareigą, Karaliaučiaus universiteto profesorius Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas iki pat gyvenimo pabaigos buvo nuoširdžiai atsidavęs lituanistiniam darbui. Išsiaiškinta, jog jau priklausydamas masonų draugijai, jis išleido lituanistikai reikšmingų darbų. Skatinamas ir remiamas masonams priklausiusio Prūsijos valstybės tarnautojo, Rytų ir Vakarų Prūsijos vyresniojo prezidento Heinricho Theodoro von Schöno, jis išleido pirmąjį mokslinį *Lietuvių kalbos žodyną* (1851), lietuviškos leksikos apimtimi pranokusį visus iki tol Rytų Prūsijoje išleistus dvikalbės lietuvių leksikografijos darbus. Nesselmannas taip pat parengė *Lietuvių liaudies dainų* rinkinį (1853), pilną Kristijono Donelaičio raštų leidimą su vertimu į vokiečių kalbą (1869) ir kt.

Disertacijos tyrimo metu surinkta medžiaga atskleidė, jog vykdant masoniškąjį (švietėjiškąjį) pašaukimą, vienas iš svarbiausių pedagogo ir tautosakininko Christiano Bartscho veiklos barų buvo lietuvių folkloras. Lietuvių tautosaka jis susidomėjo praėjus septyneriems metams po įstojimo į masonų draugiją (1872). Prie lituanistikos plėtotės jis svariai prisidėjo spaudoje skelbdamas su lituanistika susijusius straipsnius, išleisdamas reikšmingiausią ir stambiausią XIX amžiaus dvitomį Prūsijos lietuvių liaudies dainų su melodijomis rinkinį *Dainų balsai* (I–1886, II–1889). Pirmą kartą buvo nustatyti svarbūs ir iki šiol istoriografijoje nefiksuoti kai kurie Bartscho biografijos faktai.

Masonams ugdant bendruomeniškumą, mezgėsi ir stiprėjo jų tarpusavio ryšių tinklas. Išsiaiškinta, jog veikęs tankus masoniškų

ryšių tinklas sudarė palankias sąlygas realizuoti su lituanistika susijusias kai kurių masonų iniciatyvas.

Svarbų vaidmenį su lituanistika susijusioje veikloje atliko Prūsijos Lietuvos spaustuvės.

Atliktas disertacijos tyrimas parodė, jog žinia apie lituanistinius darbus buvo skleidžiama masonų korespondencijoje. 1886 m. lapkričio 21 d. apie parengtą lietuvių liaudies dainų rinkinį Christianas Bartschas informavo Tilžės masonų ložės *Strenua* meistrą, teisėją, Tilžės merą Heinrichą Gustavą Adolfą Kleffelį.

Ginamieji teiginiai:

1. Veikiami masoniškos ideologijos, laisvieji mūrininkai galėjo inspiuoti/prisidėti prie įvairių mokslinių iniciatyvų.
2. Masoniška priedermė, skatinusi švietimą, XIX a. įtraukė inteligentiją į su lituanistika ir švietimu susijusį darbą.
3. Masonų ložėse užmegzti naudingi ryšiai padėjo Martynui Liudvikui Rėzai vykdant su lituanistika susijusią veiklą.
4. Heinricho Theodoro von Schöno vykdyta veikla artimai susijusi su masonų ideologija.
5. Tankus masoniškų ryšių tinklas sudarė palankias sąlygas realizuoti su lietuvių raštijos ir literatūros raida susijusias kai kurių masonų iniciatyvas.

IŠVADOS

1. Tyrimo metu nustatyta, jog masoniška ideologija skatino švietimo (kartu ir lituanistikos) plėtotę Prūsijos Lietuvoje, prisidėjo prie lietuvių raštijos sklaidos. Masonai, kurie publikavo ar spausdino liaudies dainų rinkinius, taip pat kitus su lituanistika susijusius darbus, prisidėjo prie svarbios lietuviško dvasinio paveldo dalies išsaugojimo, padėjo pamatus tolimesniems su lituanistika susijusiems moksliniams tyrimams ir atliko masonišką (šviečiamąją) pareigą.

Propaguodami humanistines nuostatas (toleranciją, lygybę, laisvę ir kt.), akcentuodami nuolatinio asmens tobulėjimo ir švietimo svarbą, vertybių ugdymą, masonai atliko svarbų visuomeninį ir kultūrinį vaidmenį – rūpinosi švietimu, rėmė gabius neturtingus studentus (Martynas Liudvikas Rėza, Johannas Wilhelmas Reinholdas Clemensas, Heinrichas Theodoras von Schönas), taip išreikšdami atsakomybę už žmonių švietimą ir lavinimą.

2. Tyrimo metu nustatyta, jog nemaža dalis žinomų XVIII–XX a. pr. Prūsijos mokslininkų, kultūros ir švietimo darbuotojų priklausė įvairioms tuo metu Prūsijoje veikusioms masonų ložėms. Disponuojant 77 masonų draugijai priklausiusių ir su lituanistika susijusių asmenų biogramomis, pirmą kartą išsiaiškinta, jog masonams priklausė apie 40 % su lituanistika susijusių Prūsijos Lietuvos kultūros darbuotojų (Maxas Bergensas, Bernhardas Konradas Ludwigas Gervaisas, Johanas Gotfrydas Jordanas ir kt.), apie 35 % mokslo ir švietimo darbuotojų (Christianas Bartschas, Gotthilfas Wilhelmas Louisas Nastas, Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas ir kt.) ir apie 25 % spaudos darbuotojų (Georgas Friedrichas Hartungas, Friedrichas Wilhelmas Horchas, Friedrichas Wilhelmas Siebertas ir kt.).

Atliktas tyrimas parodė, jog lituanistinių darbų rengimas ir leidyba įėjo į masonų (Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno, Christiano Bartscho, Martyno Liudviko Rėzos ir kai kurių kitų) asmeninės veiklos programą.

Išanalizavus Prūsijos masonų ložių narių sąrašus, išsiaiškinta, jog Prūsijos švietimo įstaigose dirbo įvairioms masonų ložėms priklausę ir su lituanistika susiję žinomi mokslininkai, kultūros ir švietimo darbuotojai, padarę didelę įtaką lietuvių kultūros plėtrai (Martynas Liudvikas Rėza, Peteris von Bohlenas, Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas, Christianas Bartschas ir kt.).

3. Masonų ložės Martynui Liudvikui Rėzai buvo svarbus komunikacijos kanalas platinant idėjas, realizuojant mokslines ambicijas. Nustatyta, jog priklausymas masonų ložėms jam teikė kai kurių privalumų – sudarė sąlygas šviestis, rengti ir leisti lituanistinius darbus, taip pat užmegzti naudingus ryšius, padėjusius vykdant lituanistinių leidinių sklaidą. Per masonų draugiją mezgėsi Rėzos ryšiai su lituanistikai neabejingais to meto šviesuoliais (Johanu Gotfrydu Jordanu, Augustu Karlu Wilhelmu Werneriu ir kt.). Masoniški ryšiai ir pažintys padėjo rasti pagalbininkų ir talkininkų.

4. Tyrimas atskleidė, jog masonų draugija ir jos įtaka Prūsijos valstybės tarnautojui, Rytų ir Vakarų Prūsijos vyresniajam prezidentui, masonui Heinrichui Theodorui von Schönui, kilusiam iš lietuviškų žemių (gimė Rytų Prūsijai priklausiusiame ir lietuvių gyvenamame Šereitlaukyje), galėjo duoti impulsų vykdant su Rytų Prūsija susijusias administracines pertvarkas, kurios gynė ir stiprino lietuvių kultūrą, kalbą ir raštiją.

Prieita prie išvados, jog Schöno vykdytos pertvarkos labai artimai susijusios su masonų deklaruotomis vertybėmis, jų ideologija – švietimo propagavimu, siekiu tobulėti ir tobulinti visuomenę, filantropinės veiklos vykdymu. Veikiamas masoniškos ideologijos ir švietimo svarbą laikydamas prioritetine sritimi, politinės veiklos metu Gumbinės apygardoje jis įkūrė naujų pradinių mokyklų, kuriose buvo mokoma ir lietuvių kalba, rūpinosi mokymo tobulinimu, įkūrė Karalienės mokytojų seminariją (1811), pasisakė už šveicarų pedagogo, švietimo sistemos reformatoriaus, masono Johano Heinricho Pestalocio naują pradinio mokymo sistemą. Ieškodamas glaudesnio ryšio su Rytų Prūsijos provincijos gyventojais, Gumbinėje

Schönas įsteigė vokišką laikraštį, galimai turėjo planų įsteigti ir Balstogėje leisti pirmąjį lietuvišką laikraštį.

5. Laisvieji mūrininkai sudarė sociokultūrinių ryšių tinklą. Masonų ložės buvo svarbus komunikacijos kanalas platinant idėjas, literatūrą, ieškant naudingų pažinčių. Nustatyta, jog masonų ložėse užmegzti lituanistikai palankių veikėjų ryšiai ir kontaktai skatino lituanistikai palankių asmenų pasiryžimą saugoti krašto žmonių kalbą, aktyvino literatūriniam darbui.

Heinricho Theodoro von Schöno veikloje atsiskleidė ryškus ryšių ir kontaktų tinklas su masonų draugijai priklausiusiais asmenimis. Jis bendravo ir korespondavo su įvairių masonų ložių nariais, kultūros ir valstybės veikėjais (Friedrichu Wilhelmu Heinrichu Alexanderiu von Humboldtu, Heinrichu Friedrichu Karlu vom und zum Steinu, Karlu Augustu Fürstu von Hardenbergu ir kt.), bičiuliais (Johannu Gottliebu Friedrichu Stolterfothu, Johannu Gottfriedu Freyumi), susirašinėjo su žinomais mokslininkais ir profesoriais (Peteriu von Bohlenu, Ludwigu Ernstu von Borowskiu, Friedrichu Wilhelmu Christianu Karlu Ferdinandu von Humboldtu ir kt.).

Tyrimo metu nustatyta, jog masoniška aplinka skatino ne tik tyrinėti, bet taip pat sudarė sąlygas tuos tyrimus išleisti. Surinkta nauja archyvinė medžiaga atskleidė, jog masonų ložėms priklausė daugelio lituanistikai reikšmingų Prūsijos spaustuvių atstovai (Friedrichas Wilhelmas Horchas, Johannas Heinrichas Eduardas Waikinnis, Johannas Heinrichas, Georgas Friedrichas ir Gottliebas Lebrechtas Hartungai, Friedrichas Wilhelmas Siebertas ir kt.). Masonų ložės buvo diskusijų ir bendravimo vietos, jose spaustuvininkai, kultūros ir švietimo darbuotojai galėjo užmegzti naudingų ir pelningų pažinčių.

LIST OF PUBLICATIONS ON THE SUBJECT OF THE DISSERTATION

PUBLIKACIJŲ DISERTACIJOS TEMA SĄRAŠAS

1. „Kai kurie Martyno Liudviko Rėzos masoniškų ryšių aspektai ir lituanistinė veikla“, *Res Humanitariae* XXIV, 2018, 121–140, ISSN 1822-7708.
2. „Heinrichas Theodoras von Schönas: ryšiai su masonais“, *Archivum Lithuanicum* 21, 2019, 127–146, ISSN 1392-737X.

LIST OF PAPERS READ IN SCIENTIFIC CONFERENCES

PRANEŠIMŲ MOKSLINĖSE KONFERENCIJOSE SĄRAŠAS

1. „Important Prussian Lithuanian cultural figures in Prussian Masonic lodges and their masonic activities“, pranešimas tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Edges of Freemasonry II: Lived Esotericism and the Western Modernity“, 2019 m. rugpjūčio mėn. 30–31 d., Tampere (Suomijos Respublika).
2. „New Attitudes to Masonic relations and Prussian Lithuanian literature“, pranešimas tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „International Conference on Research in Social Sciences and Humanities“, 2019 m. spalio mėn. 24–26 d., Frankfurtas prie Maino (Vokietijos Federacinė Respublika).
3. „Martynas Liudvikas Rėza: masoniškieji ryšiai ir lituanistinė veikla“, pranešimas 10-ajame nacionaliniame istorijos mokslo krypties doktorantų seminare, 2019 m. balandžio mėn. 25–26 d., Klaipėda.

BRIEF INFORMATION ABOUT THE CANDIDATE

Kotryna Rekašiūtė (b. 1990) gained her Bachelor's degree in Lithuanian Philology at Klaipėda University in 2013, and her Master's degree in Theatre Science at the same University in 2015. In 2020, she completed the joint doctoral studies in Philology of the Institute of the Lithuanian Literature and Folklore and Vilnius University. During the studies, she did several internships. In April through June 2018, upon winning a grant, she did her internship at the Institute of Baltic Studies, Ernst Moritz Arndt University of Greifswald (*Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Institut für Baltistik*), German Federal Republic; in February through March 2019, upon winning a grant established by the institution, she was an intern at the Secret State Archives Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*), German Federal Republic. In May 2019, she did an internship at the Russian State Military Archive (*Российский государственный военный архив (РГВА)*) in Moscow (Russian Federation). During her studies, she took part in scientific conferences in Tampere (Finland), funded by the Research Council of Lithuania, in Frankfurt am Main (German Federal Republic), and in Klaipėda.

During her doctoral studies, Kotryna Rekašiūtė also took part in the project *Dialogue between Modern Initiatives and Tradition: the Pietist Movement Surinkiminkai in Lithuania Minor* (as an executor).

TRUMPOS ŽINIOS APIE DISERTANTĘ

Kotryna Rekašiūtė (g. 1990) 2013 m. Klaipėdos universitete baigė lietuvių filologijos bakalauro studijas. 2015 m. tame pačiame universitete įgijo teatrologijos magistro kvalifikacinį laipsnį. 2020 m. baigė jungtines Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bei Vilniaus universiteto filologijos doktorantūros studijas. Jų metu vykdė mokslines stažuotes. 2018 m. balandžio–birželio mėn. laimėjusi stipendiją, stažavosi Ernsto Moritzo Arndto universiteto Baltistikos

institute (Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Instituts für Baltistik) Greifswalde (Vokietijos Federacinė Respublika). 2019 m. vasario–kovo mėn. stažavosi Prūsijos kultūros paveldo slaptajame valstybės archyve (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) Berlyne (Vokietijos Federacinė Respublika), laimėjusi minėto archyvo įsteigtą stipendiją. 2019 m. gegužės mėn. taip pat stažavosi Rusijos valstybiniame kariniame archyve (Российский государственный военный архив (РГВА) Maskvoje (Rusijos Federacinė Respublika). Studijų metu dalyvavo mokslinėse konferencijose: Tamperėje (Suomijos Respublika) (laimėta Lietuvos mokslo tarybos parama), Frankfurte prie Maino (Vokietijos Federacinė Respublika), Klaipėdoje.

Studijų metu disertantė taip pat dalyvavo Lietuvos mokslų tarybos finansuojamame projekte „*Moderniųjų iniciatyvų ir tradicijos dialogas: susirinkimininkų judėjimas Mažojoje Lietuvoje*“ (vykdytoja).

Vilnius University Press
9 Saulėtekio Ave., Building III, LT-10222 Vilnius
Email: info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Print run copies 50